

MAGYAR NYELVŐR

142. ÉVF.

*

2018. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Dayka Gábornak *Aorthographia* címet kapott, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról

1. Bevezetés. A tervem az, hogy a nyelvtudomány-történet keretében bemutassam a mindössze huszonnyolc évet élt, sajátos hangú 18. századi költőnek, Dayka Gábornak a kéziratban fennmaradt nyelvtani, egyáltalán nyelvészeti irányultságú munkáit. A sorrendet illetően a Dayka-kutatáshoz alapot nyújtó Dayka Gábor Összes Művei című kötetet követem (az adatait l. DGÖM). Ez a kötet egyébként tartalmazza Dayka Gábornak – költői és prózai alkotásain kívül – a következő nyelvtani, nyelvészeti jellegű írásait: „Grammatikák és grammatikai jegyzetek: 1. Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások: a) *Aorthographia* és b) Grammatikai feljegyzések. – 2. *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae*. – 3. *Ternio Grammaticae Hungaricae 1794*” (DGÖM 7). Meg kell jegyezni, hogy bár e munkáknak se a pontos keletkezési idejét, se egymás utáni következésük sorrendjét nem lehetett bizonyítottan megállapítani, a DGÖM-ben alkalmazott és idézett sorrend látszik logikusnak és követendőnek. A kötet tartalmazza az eredeti szövegeken kívül – ha idegen nyelvűek – azok fordítását is, továbbá minden szöveg után a széles körű rálátással megírt jegyzeteket, amelyek megemlékeztek a kéziratról, az illető szöveg megjelenéséről, valamint közölnek szövegkritikát, és „Magyarázatok” címen tárgyalják az illető mű keletkezés- és fogadástörténetét, valamint közölnek számos fogalmat, jelenséget megvilágító megjegyzést. Egyébként a filológusi feldolgozást a lehetséges teljességre, a rendszerességre, a minden lényeges kérdésnek az utánajárására, a logikus felépítésre, a pontosságra, valamint a világos megfogalmazásra való törekvés jellemzi (l. részletesen: DGÖM 64–9).

Előljáróban még szólok több éve tartó Dayka-kutatásaim első eredményéről, a *Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvtanírás, egyáltalán a nyelvtudomány felé?* című tanulmányról (Szathmári 2016). Összefoglalásszerűen visszaulok arra a négy tényezőre, amely fontos szerepet játszott Daykának a nyelvészet felé fordulásában. 1. Az indíttatást mindenekelőtt a jellemében, az egyéniségében kell keresnünk. Daykát szinte minden – a nyelvvel kapcsolatos – kérdés érdekelte. Ezek kutatásához azonban megvoltak a megfelelő (lényeglátó, elvonatkoztató, a logikus következtetést biztosító, a rendszerező, az elméleti háttért vizsgáló stb.) képességei is, és megvolt a szorgalma, valamint a mindenkori felkészültsége. – 2. A közvetlen indíttatást – különösen a nyelvtaníráshoz – a tudományos ambíciókon kívül a magyar grammatika gimnáziumi oktatása szolgáltatta. Dayka ugyanis ambiciózus tanár is volt, aki célszerűen megszerkesztett magyar nyelvtant akart tanítványai és a tanárok kezébe adni. – 3. A nyelvtudomány felé fordulását segített-

te aztán számos idegen nyelvnek korai, nyelvtanilag is megalapozott elsajátítása. A klasszikus nyelveken: a görögön, a latinon és az idevehető héberen kívül tudott németül, franciául, olaszul, angolul, valamint az általa legtöbbször szlávnak emlegetett nyelven, vagyis minden bizonnyal szlovákul is. Egyébként sokat adott a nyelvek felépítésére, rendszerére és általában az elméleti háttérre, az általános nyelvészet tanulságaira. – 4. Az eddig említett jellemzők egyenesen vezették el Daykát a negyedik idevágó tényezőhöz: a fordításhoz. Abban az időben az ilyen fordítások szinte azonos értékűnek számítottak az eredeti művekkel. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a fordítás mindig két nyelv teljes világának az egybevetése, és hogy a fordítástudomány milyen szervesen kapcsolódik a nyelvészet-hez. (A négy tényező részletes leírását l. Szathmári 2016.)

2.1. Ezek után rátérek a „Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások” fejezet első, *Aorthographia* című darabjának a **bemutatására** (l. a szöveg: DGÖM 227–33, a kapcsolódó jegyzetek: uo. 602–5). Ez a **cím** azonban a közlésben kapcsolós-zárójelben szerepel, és ez azt jelenti, hogy nem eredeti. Valójában Földi Jánostól, Kazinczy közeli barátjától származik, aki egyébként költő, nyelvtanító és orvos volt. Földi ezt írta Kazinczynak 1791. március 9-én válaszképpen arra a levélre, amelyben Kazinczy felkérte Dayka írásának a bírálata: „Vettem a’ minap hozzá-m küldött Dayka »Aortho- vagy Disorthographiáját«” (KazLev. II. 234). Nos, a DGÖM sajtó alá rendezői az *Aorthographia* cím mellett döntöttek.

De mit takar az *Aorthographia* szó? Az *a-*, *an-* előtag görög eredetű szavakban az utánuk álló szó által kifejezettnek a hiányát vagy tagadását jelenti, azaz a címet így értelmezhetjük: ’helyesírástalanság’. Tehát Dayka írása Földinél eleve elmarasztaló címet kapott. A negatív értékelést tovább erősíti Kazinczynak egy hónappal később Döme Károly barátja számára küldött levelében található következő mondat: „Dayka, most eggy istentelen heterographiát csinált...” (KazLev. II. 189). Jellemző a nagyon negatív hatású *istentelen* jelző és az *orthographia* szó elé tett *hetero-* előtag, amely ’külön-, más’ jelentést hordoz. Így az egész címbeli megjelölés valójában ’értéktelen helyesírástalanság’-ra utal. Földi azonban részletes, kemény hangú bírálatban is részesítette Dayka írását (l. KazLev. II. 234–41). Erről azonban később, az *Aorthographia* bemutatása után szólok.

A címmel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy Daykának az *a* – kinyomtatva – mintegy hatoldalnyi írása valójában ortográfia-e. Természetesen a dolgozat több ponton érinti az írásmódot is, a szélesebb értelemben vett helyesírást. De mintegy központi kérdése mégis sokkal inkább hangtani jellegű, és nyelvünk hangzásán belül az „eufónia-kakofónia”, közelebbről az egyhangúság (monotónia) körébe tartozik.

2.2. Dayka *Aorthographia* címet kapott dolgozatával kapcsolatban (a továbbiakban így rövidítem: Aorth.) fontos kérdés: mikor, milyen hatásra, milyen célból és milyen körülmények között íródott? Mindjárt hozzátésem, ez szorosán összefügg azzal is, hogy vajon Dayka mint a magyar nyelv és irodalom tanára – tehát időben 1792-től – közelebbről a grammatikaoktatás miatt fordult a magyar nyelvtudomány felé, vagy pedig már korábban, tudományos ambícióinak a hatására érdeklődött a nyelv, a grammatika problémái iránt?

Nos, ami az Aorth. **keletkezésének idejét** illeti, az alábbiakra következtethetünk Kazinczy és Földi János már említett levélváltásából. Földi ugyanis már 1791. március 9-én Kazinczynak írt válaszlevelében jelzi, hogy Dayka írását „a minap” megkapta, de sok tennivalója miatt a kért véleményével még nem tudott elkészülni (KazLev. II. 170). Továbbá – mint szintén utaltam rá – Kazinczy hírt adott Dayka írásáról levélben Döme Károlynak is 1791. április 10-én (KazLev. II. 189). Mindez azt mutatja, hogy Dayka írásának már 1791. elején készen kellett lennie. Tehát Dayka minden bizonnyal a pesti központi szemináriumban eltöltött idő alatt, esetleg Egerbe való visszatérése után, azaz 1778 és 1791 között írhatta ezt a munkáját. A központi szemináriumi három év egyébként sokrétű szellemi gazdagodást hozott Dayka számára. Az 1791. november 21-én a nádornak, illetve a Helytartótanácsnak címzett tanári állásért folyamodó, latin nyelvű levelében a következőkre hivatkozik önmagával kapcsolatban: „... saját kezdeményezésére és minden szívesség nélkül klerikusként a pesti központi szemináriumban sikerrel tanítottam a magyar nyelvet” (DGÖM 674, az eredeti szöveg helye: uo. 394: az idegen nyelvű idézeteket a DGÖM fordításában közlöm, de természetesen megadom az eredeti idegen nyelvű szöveg lelőhelyét is). Aztán Dayka a pesti szemináriumban magyar társaságot is alapított a hazai nyelv művelésére, valamint azzal a céllal, hogy idegen nyelvű (szépirodalmi?) műveket fordítsanak magyarra. Érthető tehát, Kabdebó Lóránt megállapítása Dayka-monográfiájában, hogy tudniillik Dayka körül szinte szellemi műhely alakult ki (Kabdebó 1968: 9).

Már az eddig említettek is amellett szólnak, hogy Dayka igen korán érdeklődhetett nyelvi-nyelvészeti kérdések iránt, és hogy tudományos tervei lehettek már a grammatika iskolai tanítása előtt. Számomra ezzel kapcsolatban mégis legerősebb bizonyíték Dayka saját vallomása. A Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae című munkájának bevezetésében ugyanis – ahol éppen az áttanulmányozott külföldi és magyar grammatikákkal, valamint saját megírandó nyelvtanával kapcsolatos töprengéseit, elgondolásait adja elő – többek között a következőt jegyzi meg: „alig töltve **huszadik évemet** [az én kiemelésem, Sz. I.], mikor erre a gondolatra [értsd: az úgynevezett filozófiai grammatika megírására] gondoltam” (DGÖM 608, a latin eredeti: uo. 246; az utóbb említettekre még, majd a maguk helyén visszatérek). Ez azt jelenti, hogy – mivel Dayka 1768-ban született – már 1788-tól „izgatták” nyelvi-grammatikai kérdések. Joggal emelte ki hát a DGÖM, hogy „Dayka 1787-től legalább 1793-ig foglalkozott behatóbban a magyar nyelv grammatikájával” (604).

3.1. Daykának *Aorthographia* címet kapott, magyar nyelvű dolgozatát a DGÖM a 227–35. lapon közli az egyes nyomtatott sorok megszámozásával (a továbbiakban az idézetek, hivatkozások helyét a sorok számának megadásával jelzem).

Ez az írás az *e, a* hang túl gyakori előfordulásáról és csökkentésének esetleges módjairól, továbbá a hosszú szavak lerövidítésének lehetőségeiről és egyéb idevágó jelenségeiről szól. **Tárgyát** illetően tehát valójában a stilisztikának a „jó-hangzás” (Daykánál „jó-hangozat”) vagy eufónia, illetve a „rosszhangzás” vagy kakofónia, közelebről az „egyhangúság” vagy „monotónia” elnevezésű fejezetébe tartozik. A dolgozat rövid tartalmi **bemutatása** kapcsán induljunk ki Dayka nyelvi

felfogásának abból a – mondhatnánk – alaptételéből, hogy a magyar nyelvet szépnek tartotta. És ebben a dolgozatában ennek a „szép”-nek ellentmondó jelenségekről értekezik. Mindjárt a dolgozat elején ezt írja: „A’ki tudja miben áll a nyelv szép volta [...], a’kinek füle nem tompúlt-meg a’ sokszor vissza mondott ugyan azony egy bötü izetlen voltának észre-vételére, könnyen el-hiteti magával, hogy a’ magyar-szó még egyszer olly gyönyörű leend, ha végetlen E magán-hangzóinkat a’hol a nyelv tulajdonsága kívánja [...] vagy engedi [...] ő bötüvel váltjuk-föl, remény-lem, nem fog heába való tsevegésül vádolni” (41–6. s.: ezentúl a „sor” szót „s.”-re rövidítem). Majd meg is mondja, mi teszi izetlenné egy-egy hang gyakori előfordulását: „...az annyiszor vissza-mondott bötük, akár magán-hangzók légyenek, akár mással hangozzanak, **el-untatják hallomásunkat** [az én kiemelésem, Sz. I.] egyenlő bé-nyomásaikkal a’ nyelv’ szép-volta rovására” (125–8. s.).

3.2. Dayka dolgozatának rövid **tartalmi ismertetésében** a következő sorrendet követem. Először összefoglalom a dolgozat fogyatékoságait, negatívumait. Azután felsorolom, milyen nyelvi jelenségeket vesz Dayka vizsgálat alá annak érdekében, hogy az *e*, *a* hang stb. gyakoriságának csökkentésével az eufóniát erősítse. Illusztrálásképpen csupán néhány jelenség tárgyalásának az eredményét mutatom be, és egy a ma számára is fontos megoldandó problémára mutatok rá. Végül a Dayka-dolgozat értékelésének teljessé tétele céljából megállapítom, hogy a dolgozatban a tudományosság, közelebről a nyelvészet felé mutató bizonyos vonások – ha csak csírájukban is – megjelennek.

A negatívumok felsorolását kezdem azzal, hogy nem volt szerencsés maga a témaválasztás. Az egyhangúságnak, benne az *e* hang stb. helyettesíthetőségének a részletes vizsgálata nem tartozott az érdeklődés középpontjában álló és sürgető megoldást váró feladatok közé. Daykánál viszont szinte túlzottnak mondható jelentőséget kap. Felvetett továbbá szinte megoldhatatlannak tűnő kérdést is: egyáltalán változtatható-e a nyelv, és ha igen, hogyan, mikor és milyen mértékben. Aztán elterjeszthető-e az új változat, és így tovább. Alapvető negatívuma aztán Dayka írásának, hogy hiányzik belőle a logikusan végiggondolt felépítés, valamint – mind az egész írást, mind a részleteket illetően – a rendezettség. Ezt nemcsak a bevezetés és a befejezés hiánya jelzi, hanem az is, hogy ugyanannak a kérdésnek a tárgyalására többször visszatér, méghozzá nem mindig hasonló felfogásban. Felvet aztán a témához nem tartozó problémákat is. És még folytathatnám a sort. De talán a legfeltűnőbb Dayka írásában az, hogy a mondanivaló megfogalmazása gyakran nem világos, zavaros, sőt egyszer-egyszer érthetetlen is. (Csak zárójelben utalok még egy sajnálatos körülményre. Dayka a dolgozatban egyáltalán nem hivatkozik szakirodalomra, csupán egy „nyelv-tanító”-ként emlegetett valószínűleg többek által írt, akkoriban készülő munkára utal. De vele kapcsolatban semmilyen adatot nem közölvén, magam nem tudtam a nyomára akadni.)

Lássuk tehát Dayka milyen nyelvtani jelenségekben, továbbá milyen jellegű szótípusokban találta meg a lehetőségeket, hogy az egyhangúságot csökkentse. Úgy látom, kutatása alapjának azokat a grammatikai jelenségeket – elsősorban névszó- és igeragozási formánsokat – kereste, amelyek nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti fejlődésük során két alakváltozatot fejlesztettek ki, illetve az olyan

szótípusokat választotta ki, amelyek hasonló utat jártak be. A két változat közül aztán elsősorban a magas hangú elemek esetében a nem *e* hangot, a mélyhangú-aknál a nem *a*-t tartalmazó változatot (néha inkább kemény szavakkal) írta elő a nyelvközösség számára, például: „az embereknek *életek*” alakkal szemben „az embereknek *életök*” vagy „az emberek’ *életök*” formát javasol (207–19. s.); „a *kér-énk*” igealakkal szemben a „*kér-ők*” (165–4 és több helyen), a „*per*” szóalakokkal szemben a „*pör*” formát (200–2 és több helyen); valamint az „*állapat*” változattal szemben az „*állapot*” formát (56–7). Maguk a vizsgált jelenségek a szerző javaslataival együtt a következők:

1. Az egyébként gazdag magyar alaktanon belül Dayka írása először is a névragozás körébe tartozó formánsváltozatokkal foglalkozik: a) birtokos személyjelek (korábban személyragok): egyes szám harmadik személy (211–3. s.), többes szám harmadik személy (207–10. s.); b) az *-i* többes szám jele (214–9. s.); az egyes és többes szám harmadik személyben a *-je*, *-jek* elhagyása (219–22. s.); c) a birtokos szerkezetekben a *-nek* birtokosrag elmaradása (204–10. s.).
2. Részletesebben és többször tárgyalja Dayka az igeragozáson belül az igeragozás-fajtákban, az igemódokban, az igeidőkben, sőt bizonyos igetőtípusok ragozásában jelentkező formánsváltozatokat (az itt említettek miatt nem felbontva, hanem együttesen tudom megjelölni az igeragozásba tartozó jelenségeket: 54–73. s., 161–86. s., 223–7. s., 240–50. s.).
3. Szerepelteti a szerző a szóképzést is: tudniillik foglalkozik a műveltető és a szenvedő igék keveredésével, valamint a *-tattatik*, *-tettetik* képzőhalmozásos formák kiszorulásával (223–7. s., l. még 228–37. s., továbbá e jelenség történetéhez l. Szathmári 1968: 424–5).
4. Szintén többször visszatér Dayka a lexikai elemek közül az *e*-vel és *ö*-vel előforduló szavak problematikájához, benne zárt *e*-vel kapcsolatos kérdésekre (76–85. s., 86–120. s., 191–203. s.; erről a témakörrel később is szövegek).
5. Fontos szerepet szánt Dayka egyes szóalakokban bizonyos formánsok elhagyásának, egyáltalán a szavak lehetséges rövidítésének (pl. „*melléje*” helyett „*mellé*” 251–2. s. „*beszéllettem*” helyett „*beszéltem*”, l. 21. s.).

3.3. A Dayka írásában sorra kerülő jelenségek összefoglaló említése után – mintegy illusztrálásként – néhány részletet felidézve röviden igyekeztem megvilágítani Dayka tárgyalásmódját.

A nyelvtani jelenségek közül a birtokos személyjelekkel kapcsolatban az egyes szám harmadik személyről így nyilatkozik: „Evel és Ivel egy iránt iratnak, ’s mondatnak, p.o. kedve, kedvi, szere, szeri” (211–2. s.). Tehát – szólít fel a szerző – éljünk az *-i* változattal. Hogy akkor az *i*-s változat mennyire volt elterjedve, arról nincs kimutatás, ma a Magyar grammatikában csak *-e* szerepel (l. Keszler szerk. 2000: 191). A „*se szeri, se száma*” kifejezésben az *-i* megőrződött.

A lexikai elemeket illetően a *per* ~ *pör* típusú szavak problematikájára többször visszatér Dayka, így ennek felidézése szinte tükrözi eljárás- és gondolkodásmódját. Már a 75–86. sorban kiáll az *ö*-ző változatok mellett, de sok a bizonytalanság

benne. Mint már utaltam rá, még a költők eljárását is tanulmányozza. Szabadon kiválasztott tíz egysoros versrészletet Péczeli (Daykánál Pétzeli) József Henriás című művéből, többsornyit a Zayrból és kilencsornyit Ányos Pál Gondviselés című verséből, de csak azt tapasztalja, hogy azokban az *e* hangok „úgy egybe-
gyültek” (120. s.), vagyis az *ö*-s változatok alig fordulnak elő bennük (az egészlet l. 85–120. s.). Egy kissé elmélyültebben szól Dayka a 191–205. sorok közötti szakaszban a zárt *e*-ről, és ismét kiáll az *ö*-s változatok használata mellett, jóllehet bizonytalanság így is marad benne. Ezt a részt a következővel kezdi: azt nem vitatja, van-e nyelvünkben középhangú *e* (így nevezi a zárt *e*-t). Még nem vizsgálta meg ugyanis – írja – ennek a hangnak az önálló voltát, tulajdonságait, változó helyzetét, hangozását stb. Bizakodással folytatja: „De ha valósággal volna” (195. s.) „[...] helyettük „mindenütt rövid öt lehetne bé-hozni” (196. s.), és szinte felkiált: „E’ kép hány Ektől szabadulnánk meg!” (198–9. s.). Majd azt olvashatjuk a továbbiakban, hogy „ha nintsen is valóságos közép-hangú *Enk*” (199. s.), mégis igaz marad az, hogy „vagynak szavaink, mellyekben az *E* s *Ö* föl- tserélhetők” (200. s.). Azután ilyen példákat hoz: „föl, fel (super), per, pör, fedez, fődöz, zeng, zöng ’s a’ t.” (201. s.).

Egyébként, ha összehasonlítjuk Dayka ezen írását egy korunkbeli nyelvművelő tanulmány idevágó részével – például az MTA 1980-ban és 1985-ben kiadott kétkötetes Nyelvművelő kézikönyvnek az egyhangúság kérdésével foglalkozó soraival (NymKk. II. 1278–9, szerzője Szende Aladár) – akkor azt kell megállapítanunk, hogy végkövetkeztetéseiket illetően lényegében megegyeznek, még hasonló példákat is emlegetnek. Persze az 1985-ös írás egy kissé részletesebb, de azt mindkettőből hiányolom – ez különösen érvényes az 1985-ös megjelenésére –, hogy a két alakváltozat felhasználását nagyban befolyásoló olyan különbségek feltárása elmarad, mint például az *ö*-zö változat milyen beszélt és írott műfajban, milyen nyelvi rétegben használható; megőrizte-e valamelyest a táji származás hangulatát stb.; nem vált-e régiessé, archaikussá és így tovább.

És ezzel el is érkezünk a *per* ~ *pör* típusú szavak használatának napjainkban is valójában megoldatlan – és tudomásom szerint – nem is igen vizsgált fő kérdéséhez. Mielőtt erről szólnék, engedtessek meg, hogy egy idevágó emlékem felidézsem, és egy magammal kapcsolatos szubjektív megjegyzést tegyek. Íme az emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak valamelyik, 1980-as években tartott közgyűlése utáni beszélgetésen – Bárczi Géza, Benkő Loránd és mások mellett – a kiváló kolozsvári professzor, Szabó T. Attila is részt vett, mivel akkor ő vette át a Révai Miklós-díjat. Beszélgetés közben szó esett az én főtítkári beszámolómról is. Azt megdicsérvén – hirtelen és szokatlanul felemelt hangon – csaknem megfeddett engem, minthogy előadásomban a *mondhatnánk* igealakot használtam a szerinte nyilván odavalóbb *mondhatnók* helyett. Tudomásom szerint ugyanis Kolozsváron és az erdélyi városokban – talán főleg az értelmiségiek nyelvében – még élt az anyaországban már elavulttá lett *-nók*-os változat. Ez egyébként azt mutatja, hogy még az egyhangúság csökkentése céljából sem igen lehet visszahozni a korábbi nyelvváltozatokat a már elfogadott, jobbára általános használatúvá vált formák helyébe. – És a szubjektív megjegyzés a következő: magam a Tiszántúlról, erősen *e*-zö vidékről való vagyok, ott éltem 25 éves koromig,

de ma sem mondom, továbbá nem írom le például a *fölött*, *föl ö-ző* változatot a *fel*, *felett e-ző* változatok helyett.

Az utóbb mondottak alapján tehát van még tennivalója a nyelvtudománynak, a stilsztikának, hogy az egyhangúság mérséklésének és ezen belül az *e* hang megnyugtató helyettesítésének – egyáltalán a helyettesíthetőségnek – a kérdésben tisztán lássunk. Ehhez mind nyelvtörténeti (a zárt *e* korábbi rendszere; mely szavakban, nyelvtani jelenségekben, formánsokban mutatkozott az *ö* hang: milyen volt a két alakváltozatú szavak, jelenségek stílusértéke, gyakorisága stb.), mind mai nyelvi kutatásokra (milyen kommunikációs helyzetben, milyen használati értékkel fordulnak elő stb.) lenne/lesz szükség. Természetesen mindehhez előmunkálatok vannak, a nyelvtörténetet illetően például a Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerkesztette, 2003-ban megjelent, csaknem ezeroldalas Magyar nyelvtörténet, és jól hasznosíthatók az értelmező és tájszótárak is.

4. Mint már jeleztem, Dayka írásának a teljesen reális értékelése érdekében szólnom kell e dolgozat néhány, a nyelvtudomány felé mutató, tulajdonképpen pozitív vonásáról is.

1. Az egész dolgozat rendszerezetlenségével szemben az ott tárgyalt névés igeragozásbeli, két alakváltozatú jelenségek, illetve lexikai elemek csoportosítása, bemutatása arról tanúskodik, hogy Dayka már az iskolai nyelvtanoktatás megkezdése előtt foglalkozott nyelvhasználati, nyelvtani, tehát a nyelvtudomány körébe is tartozó kérdésekkel.

2. Daykának a nyelvészet felé fordulását jelzi továbbá, hogy szerepelteti a nyelvtörténetet is, több szó eredetének, jelentésbeli alakulásának a vizsgálatával. Ír a *kerít*, *kerül*, valamint a *körít*, *körül* szavak összefüggéséről (74–6. s.) és az *idétlen* és a *tetéz*, *tetöz* létrejöttéről (153–8. s.). Egyébként ez az állításunk akkor is helytálló, ha Dayka elgondolásai, következtetései nem állják meg a helyüket (l. TESZ.).

3. Daykának már ebben a dolgozatában is igazolható, hogy kutatásait is segíti korai és mindig gyarapodó idegennyelv-ismerete. Több ízben összehasonlítja nyelvünk hangjait, hangrendszerét, hangzását idegen nyelvi (német, szláv, francia, angol stb.) megfelelőikkel (l. pl. 123–4., 128. s. stb.).

4. A szerző jó nyelvérzékét bizonyítja, hogy világosan látja a magyar szórendnek a rendkívül sokféle kifejezésbeli lehetőséget biztosító voltát. Mindjárt a dolgozat elején (12–6. s.) írja, hogy „néhány Írótskák a ’német nyelv’ szabásai szerint helyhetik [...], szavainkat ’s meg-akarnak fosztani azon szabadságtól, mellyel a magyar szerte rakja a ’Beszéd’ részeit!!!” (13–5. s.). Itt ismét megjegyzem, hogy a 191–203. sorok között valóságos kis tanulmányt tesz közzé a *per-pör* típusú szópárokról.

5. Dayka vizsgálataiban rendszerint a közvetlen nyelvhasználatból indul ki, de többször fordul célzatosan az írói, költői nyelvhez is. Mint korábban említettem, ebben a dolgozatában például az *e-s* és *ö-s*, két alakváltozatú szavakban az *ö-s* alakúak számbavétele céljából Péczeli Józseftől és Ányos Páltól több verssort is idéz (l. 85–121. s.) Továbbá bármennyire is elmarasztalható a szerző írása a megfogalmazás tekintetében, arról sem feledkezhetünk meg, hogy több alka-

lommal él – különösen ha nyelvünk szépségéről esik szó – emeltebb, már-már költői stíluseszközökkel, többek között költői képpel (l. pl. a „hidra” szó nagyon „beszédese” metaforaként szerepel a 139–43. sorok közötti leírásban). Nagyon hatásosnak bizonyul aztán a következő – szintén nem ritkán alkalmazott – eljárása: olyan tagadva kérdő mondatok felsorakoztatása, amelyekre a válasz csak igenlő lehet (pl. az *e*-nek a túlzott használata ellen hadakozik a négy egymás után következő, „Nem elég...?” kezdetű mondattal, 131–5. s., vö. 76–80. s.). Hasonlóan paralelizmus az idézetek folytatása is, csak ebben az esetben a kérdő mondatok határozott tagadó választ sugallnak (135–7. s.). Gyakori aztán ebben a dolgozatban is a jól alkalmazott ismétlés.

6. Dayka bizonyos érdemének tudom be azt is, hogy dolgozatát magyar nyelven írta, és a „terminus technicusok”-at is magyarul nevezte meg vagy írta körül. Természetesen az itt említett – pozitívnak tekintett – vonások ebben a dolgozatban csak csírájukban jelentek meg, igazán jellemzőek majd a néhány év múlva, 1794-ben megírt nyelvtanaira lesznek.

5.1. Hátra van még Dayka Aorth.-jával kapcsolatban **Földi János** – már említett – szigorú és kemény hangú bírálatának rövid bemutatása és mondanivalójának mérlegre tétele. Földi János korának jeles nyelvtudósa volt, a klasszikus és akkori nyelvekből többet tudományosan is ismert, továbbá jól hasznosítható, magyar nyelvű grammatikát írt, amelyben el tudott szakadni a latin nyelvtől, valamint a nyelvhasználatra, benne a szólások nyelvi tanulságaira tette a hangsúlyt (l. Földi 1790). Utalok arra is, hogy Benkő Loránd A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első korszakában című munkájában Földi Jánost is – Dayka Gáborral együtt – „a kor irodalmi és nyelvi életében intenzívebben részvevő, e téren erős érdeklődést mutató írók, költők (Csokonai, Kazinczy, Pétzeli, Vályi stb.) közé sorolja” (Benkő 1960: 460). Ugyancsak Benkő Földit „a középső magyarországi szerzők írásbeliségét a legfelsőbb fokot képviselő normatív típusba helyezi” (Benkő i. m. 459).

Földi János – mint már utaltam rá – Dayka Aorth.-járól szóló bírálatát Kazinczy kérésére 1791-ben levélben írta meg (l. Földi 1791). Ezúttal a csaknem nyolccoldalas bírálat részletes elemzésére nincs terünk, csupán annak mintegy az alaptételeit, illetőleg a Dayka írására vonatkozó közvetlen megállapításait sorolom fel, hozzájuk fűzve megjegyzéseimet.

5.2. Földi bírálatában Dayka írásának rendkívül éles szavakkal megfogalmazott teljes elmarasztalása után – csak helyeselhetően – kimondja egy-egy nyelv jellemzésével kapcsolatos – mintegy – alaptételét: „Minden nyelvnek természetének van egy olly tulajdon fő Pontja [...], a’ mellyben áll az az ő tulajdon Nota characteriscicája, melly azt más minden egyéb Nyelvektől megkülönbözteti. Ez pedig rész szerint áll a’ Nyelvnek hangjában, rész szerént a’ Nyelv’ szavainak minden nevedéseknek Analógiájában” (Földi 1791: 234). Azután arra utal, hogy ha valamely hang a többiekénél gyakrabban fordul elő, „az még nintszen azon nyelvnek tsúfítására” (uo.), majd meggyőző példákat hoz a régi görögből, a héberből, a latinból arra, hogy egyik nyelv sem tekintette „tsúf”-nak a gyakoribb

hangot, és „...nem igyekezett magát attól megtisztítani” (uo.). Az ilyen hang az illető nyelvnek tehát „nem tsúfítása és motska, hanem tsak önnön tulajdona, sajátja és természete” (i. m. 235). Ezt követően viszonylag részletesen jellemzi a „lág, könnyen folyó, kényes és kellemetes” (uo.) magyar nyelvet, bemutatván – mintegy igazolásképpen – magánhangzóink „bővségét” (i. m. 235–6). Kitért arra is, hogy háromféle *e* hangunk van: „hosszú *é*, rövid *e* és alacson vagy letsapolt *e*” (uo.), és példának a mind a három hangot tartalmazó *élelem* stb. szót hozva, vagyis harmadikként a zárt *e-t* említi külön. Majd arra is rámutat, hogy az *a*, *e*, *o*, *ö* – általa „társas”-nak nevezett – hangok „legszorosabban önnön magokkal kívánnak társíttatni. Ebből foly az *a*’ tsudálatos tulajdonsága Nyelvünknek, melly más Nyelvekben éppen lehetetlenség, hogy mi egész Beszédeket, Rendverseket ’s énekeket [...] folytathatunk tökéletes értelemmel, tsupán csak egy magánhangzóval élvén ezek között” (i. m. 236).

5.3. Földi ezután tér át Dayka javaslatainak a bírálatára amelyekkel az *e* hang túlzott előfordulását akarta csökkenteni. Először valójában megismétli – csak más szavakkal – alaptételét: az *e* sem „rút” hangja nyelvünknek, hanem a többi hanggal együtt a magyar nyelv „igaz eredetiségét és másoktól való különbözősét igazolja...” (i. m. 237). Egyébként Földi az *e-t* szép hangnak tartotta, de persze hozzáteszi, hogy bár „uralkodó” magánhangzó, és hogy „egy jó ízlésű írónak sem szükség szorgalommal öszve hordani kifogyhatatlan *E*-inket” (i. m. 237–8). Mintegy összegezésként megállapítja: „...nincs szükség *e* jelenség orvoslására Nyelvünknek sok rontásával” (i. m. 238). Majd nagyrészt sorra veszi indoklásait, középpontba állítva Daykának – szerinte megalapozás nélküli – eljárás módjait. Én összefoglalva szólok róluk, mivel Földi többször visszatér bírálatában ugyanarra a jelenségre, és mert általánosabb, Dayka javaslatain túlmutató kérdéseket is felvet.

Felveti mindjárt a nyelv pallérozásának problémáját. Ha az *e* hangokat más magánhangzókra változtatjuk – írja –, ahogy Dayka javasolja, ebben az esetben meg kellene változtatni a hasonló helyzetű *a*, *o*, *u* hangokat is. Viszont akkor – hangsúlyozza Földi – már új nyelvet hoznánk létre, és a magyar nyelv pallérozása nem ezt jelenti (l. i. m. 238). Ezután megvizsgál Földi több olyan magánhangzót, amelyet Dayka felhasznál az *e* megváltoztatására. Előbb azonban meg kell jegyezni, hogy Földi – mondhatnánk: nagyobb perspektívából – és a vizsgált jelenségekkel kapcsolatban nyelvtörténeti, dialektológiai és a korabeli nyelvi norma alakulásával összefüggő megjegyzéseket is tesz. Tehát nem fogadja el, hogy például az *e-t* *ö*-vel helyettesítsük, de nem fogadja el az *ü*-s ejtést sem, úgyszintén ellene van az *e* hang *i*-vel való pótlásának, egyáltalán az *i*-zésnek („ez utálság és tsúfság” írja a 239. oldalon, egyébként ezt a jelenséget még Sylvesternél is elveti). Meg is indokolja miért: mert ez a szóejtés „nem is legszebb, nem is az egész Nemzeté”, a „dialectusok körébe tartozik”. Majd így folytatja: „Mert attól, hogy *e* változtatások elfogadásával – a németekéhez hasonlóan – két nyelv jönne létre nálunk is.” Végül így kiált fel: „Az istenért Írók, ójátok ettől magatokat!” (i. m. 238). Tehát Földi valóban kiáll az akkor még alakuló nyelvi norma mellett.

Földi vizsgálódásaiba bevonta a nyelvtörténetet is (i. m. 240). Megállapítja, hogy régi írásainkban több volt az *ö*, *ü*, de utal arra is, hogy később több ezek közül *e*-re, *i*-re változott, „de némelly régiséget szeretőknél mai napság is sok a *pör*, *vörös*, *üdő*, *föd*, *födöz*, *förödik*, *üdvösség*, *szű*, *hű* stb. Mellyek másoknál: *per*, *veres*, *idő*, *fed*, *fedez*, *feredik*, *idvesség*, *sziv*, *hív* stb.”(uo.). Az előzőeket „régieskedés”-nek, archaizmusnak nevezi, és némi megvetéssel tekint rájuk. A megváltozott formákat pártolja. Ezzel világossá tette azt is, hogy egy-egy szó vagy nyelvtani forma két alakváltozatban szerepelhet, és az egyes változatok más jelentésárnyalatot vagy stílusértéket kaphatnak.

Kitér Földi a jóhangzás, az eufónia (szerinte „kedvesebb szólás”) fontosságára, sőt el is túlozza a szerepét: „az Euphonia egyedül az, melly időről időre naponként változtatja leginkább a’ Nyelveket” (uo.). Természetesen visszautasítja, hogy „tsonkításokkal fogyasszuk e’ feles hangu *e*-inket” (i. m. 239). Csúfosnak és illetlennek tartja őket.

„Proton pszeudosz”-nak, azaz téves kiinduló álláspontnak minősíti – joggal – Daykának azt a többször hangoztatott elgondolását, amely szerint sok régi *ö* hang *e*-re változásának az oka „A Tóttal (értsd szlovákkal) és némettel való társalkodás” (i. m. 239), vagyis hogy azok az *ö* hangot nem tudván kiejteni, *e*-t mondtak helyette. Földi tiltakozását részletesebben kifejtve (uo.) főként azzal indokolja, hogy éppen „a tisztább beszédű Vármegyékben” (uo.), ahol tehát csak magyarok éltek, és így ott szlovák és német hatásról nem beszélhetünk, éppen ott kevés az *ö*-k, *ü*-k száma, tehát az *e*-zés az uralkodó forma. (A Földi fejtegetésének – különösen a „hangcserének” a tárgyalásába ezúttal nem bocsátkozhatunk bele.)

Földi – mintegy összefoglalásként – hangsúlyozza hogy nyelvünk hangzásának Dayka és mások által kifogásolt, valamint változtatásra ítélt jelenségei a magyar nyelvnek éppen „az eredeti igaz voltát jelentik” (i. m. 240). És Földinek a korábbi megállapításait figyelembe véve röviden így folytathatnánk: nincs szükség önkényes változtatásokra. Levelének a végén óva inti Kazinczyt is – persze most már a teljes magyar nyelvet tekintve: „Te pedig Barátom ne engedd magadat az illyenek által eltsábbíttatni” (i. m. 241).

5.4. Befejezésképpen így foglalhatjuk össze Földi bírálatának lényegét: nem tudott megmaradni Daykának az *e* hang helyettesítésére gyakran irreális, kicsinyes és zavaros javaslatainál, hanem ezeken felülemelkedve a nyelv hangzásából kiindulva is a nyelv egészének az általa helyesnek vélt szemléletéről tett vallomást. Tehát Dayka részjavaslatait nem vette sorra. Ehelyett az egyhangúságon messze túlmutató ilyen kérdésekről szólt tanulságosan: nyelvünk hangzásbeli szépsége, a nyelvjárások és a nyelvi norma, a zárt *e* ügye, a német és a szlovák nyelv hangzásbeli hatásának kérdése stb. Természetesen vitatható megállapítást – különösen mai szemmel – Földinél is találunk. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Földi bírálatából csupán a Dayka-dolgozattal összefüggő kérdésekről szóltam, a többitől nem.)

Egy – valójában szubjektív – hiányérzetem maradt: a bírálat írójának egyetlen – legalább halvány – biztató szava sem volt az immár a nyelvi, nyelvészeti kérdések vizsgálata felé is forduló költőhöz.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dayka Gábor: *Aorthographia*. In: DGÖM 227–33.
- DGÖM = *Dayka Gábor Összegyűjtött Munkái*. In: Régi magyar költők tára, XVIII. század. Sajtó alá rendezte: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.
- Földi János 1790. *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika*. Közzéteszi Gulyás Károly. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1912.
- Földi János levele Kazinczynak 1791. In: *KazLev*. II. 234–41.
- Kabdebó Lóránt 1968. *Dayka Gábor költői pályája*. Miskolc.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Meiner, Johann Werner 1781. *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre*. Leipzig.
- NymKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő Kézikönyv*. I. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980; II. kötet, 1985.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2016. Mi vitte Dayka Gábert, a költőt a nyelvtanítás, a nyelvtudomány felé? *Magyar Nyelvőr* 140: 462–8.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

On Gábor Dayka' unpublished paper *Aorthographia*

On Gábor Dayka' unpublished paper *Aorthographia* This paper presents and discusses an early linguistic paper written by the 18th-century poet Gábor Dayka, with special reference to a rather dismissive contemporary criticism by János Földi. After sketching the way in which Dayka turned toward linguistics and clarifying how the title of Dayka's paper came into being, as well as the exact time when the paper was written, the author delineates its topic, reviews its structure, and comments – unfavourably – on some of its recommendations, conclusions, and claims concerning the replacement of the sounds e and a, allegedly occurring too often in Hungarian, as well as other features causing monotony. The author agrees with Földi's deprecating opinion concerning lack of systematicity, unfounded recommendations, and often incoherent wording that sometimes goes as far as unintelligibility. However, he also points out and exemplifies certain progressive or favourable traits in Dayka's paper.

Keywords: Gábor Dayka, Ferenc Kazinczy, János Földi, history of Hungarian linguistics, monotony, alterability of language.